
Indledning

Den nordiske model?

AF HILDA RØMER CHRISTENSEN

De nordiske velfærdsstater betragtes ofte som model-stater, når det gælder ligestilling og ligestilling mellem kønnene. Indikatorer på dette er den høje andel af kvinder i arbejdsstyrken og de veludbyggede sociale foranstaltninger for børn, unge og ældre. Kvinder i de nordiske lande fik relativt tidligt stemmeret og har i dag en af verdens højeste repræsentationer i de politiske forsamlinger. Antagelsen om fællestræk har været så stærk, at der har været talt om *den nordiske model*.¹ Hvor forstærkes- og hvor undermineres forestillingen om den nordiske model, når udgangspunktet er Danmark og Finland? Og hvilke perspektiver tegner der sig mere alment for forholdet mellem køn, magt og velfærd i det 21. århundrede? Spørgsmålene blev rejst i forbindelse med et seminar om køn, magt og velfærd, som blev afholdt på Københavns Universitet i december 2000. Seminaret var ligesom dette nummer af *Kvinder, Køn & Forskning* støttet af Kulturfonden Danmark-Finland.

Når vi har sat spørgsmålstegn ved forestillingen om den nordiske model, har det bl.a. at gøre med denne usædvanlige dansk-finske dialog. Betragtes de nordiske lande ud fra en kønssynsvinkel befinder Danmark og Finland sig i periferien såvel geografisk som strukturmæssigt (Bergquist m.fl. 1999). Den politiske kultur i Danmark har i perioder været præget af stor lydhørhed overfor organisationer og græsrodsbevægelser. Men overraskende nok, har ligestilling og køn indtil videre været lavt prioriteret i de politiske partier og i statsadministrationen. Modsat Finland, hvor de politiske partier spiller en central rolle i det politiske liv og hvor køn og kvindekrav har stået og står stærkt på den politiske dagsorden. Tidsmæssige forskydninger mellem de to lande, f.eks. i relation til kvinders erhvervs- og uddannelsesfrekvens og i forhold til udbygningen af velfærdsforanstaltninger, bidrager også til at profilere forskellighed. (For slet ikke at tale om de sproglige forskelle, der har betydet, at både finske og danske forskere ofte har vendt sig til kontinentet fremfor mod det Norden). Når periferien Danmark – Finland gøres til den centrale akse resulterer det med andre ord i at perspektiverne i den nordiske model forskydes.

Artiklerne i dette nummer af Kvinder- Køn og forskning viser, at temaet køn, magt og velfærd er i rivende udvikling i den nordiske forskning. Metodologisk er feltet i dag præget af differentierede og pluralistiske tilgangsvinkler snarere end af skarpe positioneringer. Køn, magt og velfærd ses ikke blot i relation til den politiske sfære og forestillingen om socialt medborgerskab, men bliver i mange analyser kombineret med indsigter fra teoretikere som Michel Foucault og Pierre Bourdieu. Det sker under betegnelser som *diskursanalyse*, *konstruktion og begrebshistorie*. Samlet set bevæger forskningen sig indenfor tre perspektiver, der ofte overlapper hinanden:

1. Et aktør perspektiv, hvor kvinder og ef-

terhånden også mænd synliggøres som kønnede aktører i forhold til velfærdsstaten og dens institutioner. Som individer og som kollektiv. Kvinder synliggøres her som klienter, konsumenter og medborgere, som producenter af velfærd og som formidlere mellem familien og velfærdsinstitutionerne.

2. Et institutionelt perspektiv, hvor velfærd ses ud fra en kønnet synsvinkel i forhold til lønarbejde og omsorg, og kønnede konsekvenser af "neutrale" tiltag. Her har fokus f.eks. været på den kønnede struktur i nøglebegreber som velfærdsregime, medborgerskab, orlov osv.

3. Et videnskabsteoretisk perspektiv, hvor velfærdsinstitutionerne/staten ses som komplekse diskursive processer, der på en og samme tid konstruerer muligheder og begrænsninger både for individuelle og kollektive aktører. Køn aflæses som "tekst" eller i symbolsk eller sproglig forstand. Her er fokus på processer, som ikke entydigt producerer myndiggørelse eller det modsatte, men ofte begge dele.

Alt i alt er det tankevækkende, at den aktuelle forskning i køn, magt og velfærd findes indenfor en række subdiscipliner som omsorgsforskning, familie- og ægteskabs og ligestillings forskning, filantropi og religion, prostitution m.v. Dette snarere end under den makroøkonomiske overskrift velfærdsstat.²

Spørgsmålet er, om dagens kønsforskere er stået af forestillingen om den store fortælling? Er det en bevidst strategisk position, hvor forskerne med lokale og afgrænsede fortællinger, satser på at udfordre og dekonstruere den store fortælling i mainstream velfærdsforskningen? Eller er der tale om et mere eller mindre frivilligt eksil?

Beatrice Halsaa berører problemstillingen i artiklen *Kvinner og politik i Norden – noen historiografiske refleksjoner*. Hun kritiserer den begrænsede rækkevidde af lokale "testbare" analyser: "En stor teori lar sig ikke avvise av empiriske tester på avgrensede områder, selv om testene bidrar til å rokke

ved den. Store teorier bliver tilbagevist av andre store teorier.”

DET NORDISKE OG DET GLOBALE

I 1990'erne har den nordiske model været genstand for stor opmærksomhed samtidig med, at der er blevet talt vældig meget om velfærdsstatens krise eller velfærdsstatens død. Også for en historisk betragtning er velfærdsstaten som samfundstype aldrig blevet tematiseret så voldsomt som netop nu. (Petersen 1997). Det er også påfaldende, at begrebet om velfærdsstat er blevet udvidet, samtidig med denne døds- eller krisediagnose.³ Man kan derfor med god ret spørge om italesættelsen af velfærdsstaten ikke snarere indikerer afslutningen på en bestemt diskurs end velfærdsstatens død? En diskurs, som har været bundet til nationalstaten og de forestillinger om velfærdsstat, der blev udviklet i sidste halvdel af det 20 århundrede.

De artikler, som præsenteres i dette nummer af *Kvinder, Køn & Forskning* lægger i hvert fald op til en sprængning af denne diskurs og af Norden som analytisk ramme. De viser både direkte og indirekte, at det globale perspektiv trænger sig på og inviterer til at lokalisere og integrere køn, magt og velfærd i den livlige debat om globalisering og ændringerne i den senmoderne verden. Det er transformationer, som er blevet begrebsliggjort i sociale generaliseringer som *late capitalism* (Mandel), *late modernity* (Giddens), *postindustrial society* (Daniel Bell), *risk society* (Ulrich Beck) og *post Fordism* (Amin)

Når det gælder velfærdsstaten er denne proces blevet beskrevet som overgangen fra en keynesiansk velfærdsstat til en schumpeteriansk *workfare* stat (Jessop 1993, 13). Mens den keynesiansk inspirerede velfærdsstat foldede sig ud indenfor rammerne af nationalstaten opererer *workfare* staten i et transnationalt og globalt rum. Stikordsagtigt kan den keynesianske velfærdsmodel beskrives som en, der sigtede på fuld be-

skæftigelse i relativt lukkede nationale økonomier og på etableringen af sociale sikringsordninger. Målet i *workfare* staten er at fremme fleksibilitet og permanent innovation i åbne økonomier ved at styrke konkurrencedygtighed på relevante områder. Noget, der bl.a. kommer til udtryk ved at samtlige politikområder, også de sociale, underlægges økonomiske behov og at økonomistisk inspireret retorik om det udviklende arbejde, det lærende samfund, kompetanceudvikling m.v. får en hegemonisk status.

Denne udvikling ser ud til at fremme nogle paradokser: På den ene side har bekymringerne samlet sig omkring nationalstaten og den negative spiral som følge af globaliseringen og markedets diskursive magt. Ud fra den synsvinkel ser velfærdsstaten ud til at være truet i kraft af reduceret skattegrundlag, reducerede offentlige udgifter m.v. der forstærker den sociale segregation og mindsker den nationale regerings legitimitet, der igen mindsker befolkningens engagement osv. (Thörn 2000, 9-10).

På den anden side ser det ud som om at den symbolske og politiske sammenhæng mellem nationalstat, velfærdsstat og befolkningens engagement bliver forstærket i den forstand, at forestillingen om nationalstaten i dag er smeltet sammen med velfærdsstaten i dens bredeste betydning. F.eks. er velfærdsstaten kommet i centrum for en ny type forsvarspolitik, et forsvar for den nationale velfærd. Dette forsvar genereres af staten selv men også af interessegrupper og politiske opinioner. Henriette Buus viser i essayet *Velfærdsstatens kvindeliv, etablering, udvikling, afvikling?*, hvordan kvindeprofessioner og kvinde-idealiser indgik som centrale komponenter i den komplekse etablering af den keynesianske velfærdsstat. I dag reformuleres idealerne og strategierne som led i statens forvandling, og det kan betyde både udvikling og afvikling af disse forestillinger.

Processen ser herudover ud til at løsgøre og tømme traditionelle kønspolitiske be-

greber for indhold. Det illustreres af den aktuelle danske debat. Her har profileringen af det særligt danske i form af velfærdsstaten og ligestilling mellem køn forstærket den diskursive kamp om begreber som modernitet og kvindeundertrykkelse, der nu artikuleres i konkurrence mellem den politiske højre og venstrefløj. En situation, som udfordrer kønsforskningen til at analysere den problematiske sammenkobling af køn, velfærdsstat og ny-nationalisme. Udfordringen består ikke kun i at afsløre selvmodsigelserne hos Dansk Folkeparti og Pia Kjaersgaard m.fl., men også i at generobre begreberne og give dem et nyt indhold. Et indhold, der medtænker det globale perspektiv og hvor køn, etnicitet og klasse gøres til integrerede, fremfor konkurrerende begreber og politikområder.

Det var en strategi, som på et lidt andet felt lykkedes i den tidlige velfærdsstats historie. Da Alva og Gunnar Myrdal i midten af 1930'erne publicerede bogen *Kris i Befolkningsfrågan*, lancerede de også en moderne kvalitativ befolkningspolitik med betydelig appel. Med den erobrede de så at sige den familiepolitiske diskurs ud af hænderne på 1930'ernes højrefløj og traditionister.⁴

Hvori består kønsperspektiverne og den kønnede dynamik i denne transformationsproces? Det er der flere bud på. Nogle peger på, at globalisering og etablering af ny nationale identiteter har betydet styrkelse af de samfundsstrukturer, der støtter traditionelle køns- og familiemønstre. Som det f.eks. har været tilfældet i Østeuropa efter murens fald (Kristmundsdottir 2000).⁵ Andre har peget på mere komplekse konsekvenser i form af øget polarisering både kønsmæssigt, klasse-mæssigt og etnisk. Set i et køns perspektiv indebærer det, at nogle kvinder i de privilegerede professionelle lag vil nyde godt af den nye udvikling arbejdsmæssigt og socialt, mens andre, de ufaglærte og dem udenfor arbejdsstyrken, vil blive mere fastlåste, udstødte og marginaliserede

(Kofman & Sales 1996). Debat indlæggene i dette nummer af Kvinder, Køn og Forskning, der har fokus på dilemmaet mellem arbejds- og familieliv minder om, at problemet ikke kun har et køns- men også i høj grad et klasseperspektiv.

Mere alment er det vigtigt at være opmærksom på at forholdet mellem velfærdsstat og *work-fare* stat snarere er dialektisk end kronologisk. Det indebærer, at principper og begreber fra flere horisonter blander sig i den aktuelle velfærdsstatpolitik.⁶

Hanne Marlene Dahl viser i artiklen, *Empowerment og Disempoverment? To historier om hjemmehjælperfeltet*, hvordan hjemmehjælpen er blevet konstrueret som et politisk administrativt felt i perioden 1943-1995. Den øgede italesættelse af en af velfærdsstatens kerneydelse indenfor teksten af "magtens sprog" rummer nogle dobbeltheder. Hun viser, hvordan stigende synliggørelse og italesættelse indebærer øget professionalisme og respekt for omsorgsarbejdet. Samtidig betyder italesættelsen også udviklingen af nye styringsmuligheder af hjemmehjælperen som person.

Det ser ud til, at de klassiske universalistiske velfærdsydelse efter keynesiansk mønster stadig er i spil i de nordiske lande sammen med de modsætningsfyldte kønsstrategier, der har præget dem. Mens børnepasningsgarantien i Danmark er blevet konsolideret i løbet af 1990'erne viser Anneli Antonen nogle andre tendenser i Finland. I artiklen: *The Female Working Citizen: Social Rights, Work and Motherhood in Finland*, fremgår det, at staten har haft en dobbelt politik overfor området børnepasning i 1990'erne. Dels er de offentlige pasningstilbud blevet udbygget dels er mulighederne for at få udbetalt ydelser til privat børnepasning blevet konsolideret. Anneli Antonen peger på sammenstød mellem to modsatrettede diskurser, der historisk set har præget velfærdsstaten. En, der vægter kvinders ret til at arbejde, og en der vægter kvinders ret til at være mødre. Arkitekterne

bag den pluralistiske politik, har været det finske agrarparti, iklædt en kønsneutral retorik om forældrenes ret til at vælge

Den tætte sammenhæng mellem børnepassningspolitikken og arbejdsmarkedspolitikken, som også har gjort sig gældende i Danmark peger på, at legitimiteten i offentlige ydelser forskydes fra det socialpolitiske til det markedsmæssige. I hvert fald ser det ud som om at velfærds- og ligestillingspolitik i dag snarere legitimeres af et *business* og *management* perspektiv end af *fairness*. En tendens, som ser ud til at blive forstærket af den aktuelle *mainstreamingstrategi*, og dens udmøntning i de internationale organisationer og i EU.⁷

GLOBALISERING OG NY POLICY OMRÅDER I VELFÆRDSSTATEN

Globaliseringsdiskursen har på den ene side – og med rette været genstand for kritik. Det gælder de nye magtkoncentrationer, politikken kommerialisering og det demokratiske underskud i de nye beslutningsprocesser. Samtidig er nye politikformer på globalt niveau dukket op (spidsformuleret i bevægelser som Greenpeace og ATTAC). I tilknytning hertil har der udviklet sig terminologier, som er velegnede til at indfange disse nye politikformer. Det drejer sig bl.a. om begrebet *governance*. Begrebet kan defineres som politik, der er knyttet til en mangfoldighed af strukturer og institutioner, der interagerer med hinanden i dynamiske og komplekse beslutningsprocesser. Fra stater over internationale institutioner, NGOer og folkelige bevægelser (Thörn, 19).⁸ Dette begreb er forskelligt fra en traditionel forståelse af politik som *government*, der er knyttet til nationalstaten. Med *governance* begrebet er det muligt at beskrive de relationer og betydningsstrukturer, som nationalstaten i dag indgår i. Det drejer sig om en mere horisontal relation, hvor magten, der før var knyttet til nationalstaten nu forskydes opad og nedad og udad i en kompleks proces.

I denne mere optimistiske udlægning bliver globaliseringen set som et omfattende udtryk for ikke blot økonomiske, men også for politiske og kulturelle diskurser. Også temaet køn, magt og velfærd kan ses under denne synsvinkel. På en række felter ser globaliseringen og de nye beslutningsstrukturer således ud til at udvide feltet for velfærdsstatens ageren og interventioner, snarere end det modsatte.

Mainstreaming er et eksempel på et globalt vandrebegreb, der i kraft af kvindebevægelsernes internationalisering, har været med til at forny ligestillingspolitikken. Mainstreaming af køn blev vedtaget på FN's kvindekonference i Beijing i 1995, derefter af EU i 1996 og har bidraget til at dynamisere ligestillingspolitikken på mange niveauer også i Norden. Mainstreaming er et radikalt begreb i den forstand at det sigter på, at kønsperspektiver skal indarbejdes i alle strukturer i det politiske liv og i offentlige organisationer m.v. Mainstreaming åbner således op for at se køn (og andre forskelle) som en ressource fremfor som et handicap (Rees 1998, Rittenhofer 2000). I Norden, hvor ligestilling har stået højt på den politiske dagsorden ser *mainstreamingstrategien* (trods bange anelser om det modsatte) foreløbig ud til at give fornyet legitimation til de ideer, der længe har eksisteret om at køn skal reflekteres på alle niveauer.⁹

Andre emner som er sat på dagsordenen i både positiv og negativ forstand af globalisering og *governance* processer er handel med kvinder og prostitution. Antallet af kvinder, som bliver handlet og lever som hel og halvprostituerede har været stigende som følge af verdenshandlens liberalisering der bl.a. har åbnet for skjulte transaktioner af både mennesker og penge. (Hughes 2000) Når emnet nu bliver åbnet som et *policyområde* kan det ses som et resultat af *governance* processer. Via samarbejde mellem nationale og internationale institutioner og interesserede medier er det lykkedes at bringe sagen frem på de politiske og

forskningsmæssige dagsordener i Norden. Den samme udvikling kan ses i forhold til et emne som køn og vold.¹⁰

Det er temaer, som åbner op for at problematisere den dominerende universalistiske diskurs i de nordiske velfærdstater. Suvi Ronkainen refererer i sin artikel *Gendered Violence and Genderless Gender. A Finnish Perspective* til den survey undersøgelse, der blev lavet i 1998 i Finland, og som viste at omkring 40 % af de finske kvinder havde været udsat for vold fra mænd. Samtidig fokuserer hun på hvad der sker med kvinder, som har oplevet seksualiseret vold, i en sammenhæng, hvor der ikke findes noget sprog. Hvordan taler de om dette i et retorisk rum, som baserer sig på kønsneutral normativ individualisme? Suvi Ronkainens anfægter med sit kritiske blik på de nordiske velfærdstater den optimistiske diskurs, der har præget 1990ernes sociologiske og politologiske kønsforskning.

Religion er også et forskningsemne, som er aktualiseret af globaliseringen og den stigende heterogenisering af befolkningerne i de nordiske lande. I artiklen *Lutheranism and the Nordic Welfare States in a Gender Perspective* demonstrerer Pirjo Markkola, hvordan protestantismen har været en usynlig referenceramme, når det gælder udforskningen af de nordiske velfærdstater i et kønsperspektiv. Lutheranismen som mental og kulturel referenceramme er måske når alt kommer til alt et af de mest fundamentale træk i den nordiske model? Er det forklaringen på problemerne med at integrere indvandrere og vanskelighederne ved at acceptere andre religioner? Pirjo Markkola udbygger og problematiserer i den forbindelse begreberne om velfærd- og kønsregimer, som har været dominerende i den sociologiske og politologiske forskning. Når det gælder kønsregimer, kan lutheranismen ses som et paradoksalt fænomen i nordisk sammenhæng. Den lutheranske tradition indeholder både et radikalt budskab om lighed og et konservativt budskab om klasse- og kønshierarkier. Samtidig

peger Pirjo Markkola på, at begreberne og forestillingerne er knyttet til bestemte kontekster, som trænger til yderligere udforskning.

Alt i alt sætter dette nummer af Kvinder, Køn og Forskning flere spørgsmål i spil end det besvarer. Vi håber, at det kan være med til både at udfordre og forbedre de hidtidige forståelser af den nordiske model og af forholdet mellem køn, magt og velfærdstat.

Temarektor Hilda Rømer Christensen

NOTER

1. Forestillingen om en *nordisk model* i relation til køn har været brugt i kønsrelaterede index, som er udarbejdet i FN regi: *Gender related Development Index* og *Gender Empowerment Index* in UNDP: *Human Development Report 1995* og Halsaa 2001.
2. I hvert fald er det påfaldende, at der ingen køns-specifikke bidrag findes i *Den jyske historiker*, 82.1998, tema: Den danske velfærdstat i international belysning, ej heller i *Grus* nr. 56-57.1999, tema: Den moderne velfærdstat. For et kønsperspektiv, se: *Arbejderhistorie* 4.2000 med tema: Arbejderbevægelsen og familien, *Grus* nr.61.2000: tema: Omsorg, sundhed og magt og i *Den jyske historiker* nr.67.1994, tema: Filantropi – mellem almisse og velfærdstat.
3. Toneangivende forskning i velfærdstaten henregner således de fleste vestlige samfund til en eller anden form for velfærdstat under begreber som velfærdssystem eller velfærdstype. Se Flora 1982 og Petersen 1997.
4. Familiebegrebets vandringer er analyseret i Banke 1999
5. Pessimismen er også fremherskende i de nyeste FN evalueringer. Samtidig understreges manglen på ajourførte undersøgelser om globaliseringens køns-mæssige konsekvenser. Se *Report of the Ad Hoc Committee of the Whole of the twenty-third special session of the General Assembly*. United Nations, New York. 2000, 19.
6. Et synspunkt, der er udviklet i Rømer Christensen 2000.
7. Jvf. konferencen: *Gender Mainstreaming- Competiveness and Growth*. Arr: Nordisk Ministerråd og OECD. Paris, November 2000. se

<http://www.norden.org./gender/taler>

index.htm. Se f.eks. Anette Steen Petersen: *Power Point Presentation*.

8. Dette er blot en af definitionerne af *governance*, for en præsentation af den differentierede brug af *governance* begrebet se *International Social Science Journal* 155/1998. Den tyske teoretiker Ulrich Beck taler om fremvæksten af en ny politisk kultur, der er centreret omkring medieoffentligheden, retssystemet, privatsfæren, borgerinitiativer og nye sociale bevægelser.

9. Begrebet har en lang og endnu ikke udforsket historie, som løftestang for ligestilling i relation til race, uddannelse m.v. For en dansk debat om mainstreaming af forskning se: *Kvinder, Køn & Forskning* 2. 2000. Tema: Mainstreaming.

10. Det skal understreges, at handel med kvinder allerede var et emne i de internationale kvindeorganisationer i mellemkrigstiden, men at det nu udvikles som internationalt policyområde. Se Saarienen 2000 for et signalement af temaet køn og vold som globalt policyområde. I de nordiske lande sættes der i øjeblikket stort på disse temaer, både politisk og forskningsmæssigt bl.a. i programmet *Køn og Vold* under Nordisk Ministerråd.

LITTERATUR:

- Banke, Cecilia Felicia Stockholm (2000), "Alva og Gunnar Myrdals familievision", in *Arbejderhistorie* 4. tema: Arbejderbevægelsen og Familien.
- Berqvist, Borchorst, Christensen, Ramstedt-Silén, Raaum, Styrkarsdottir (red), (1999): *Likestilte demokratier? Kjøen og politikk i Norden*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Christensen, Hilda Rømer (2000), "Mainstreaming af kønsforskning – debatoplæg" in *Kvinder, Køn & Forskning* 2.2000. tema: Mainstreaming.
- Flora, P. & Heidenheimer, A. (1982), "What is the Welfare State? The Historical Core and Changing Boundaries of the Welfare State" in Flora Heidenheimer: *The Development of Welfare States in Europe and America*. Transactions Books. New Brunswick, London.

- Halsaa, Beatrice (2001): *Historiografiske refleksjoner om nordisk statsvitenskapelig kvinneforskning*. GEP text nr 1. Aalborg University.
- Hughes, Donald (1998), "The "Natasha" Trade. The Transnational Shadow Market of Trafficking in Women", in *Journal of International Affairs*. Spring. 53,2.
- Jessop, Bob (1994), "The Transition to post-Fordism and the Schumpeterian workfare state", in Burrows and Loader (eds): *Towards a post-Fordist Welfare State*. Routledge. London.
- Kofman, Eleonore & Sales, Rosemary (1996), "The Geography of Gender and Welfare in Europe", in Garcia-Ramon, M. & Monk, J.: *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life*. Routledge. London.
- Kristmundsdottir, Sigrídur Duna (2000), "Globalisation and "Third Wave Feminism" ", in Saarienen, Rømer Christensen, Halsaa (eds): *Women's Movement and Internationalisation: The "Third Wave"?* Reports from the Faculty of Education 82. Oulu University.
- Petersen, Klaus (1997), "Fra ekspansion til krise. Udforskning af velfærdsstatens udvikling efter 1945", in *Historisk Tidsskrift* 1997.2. København.
- Rees, Teresa (1998): *Mainstreaming Equality in the European Union. Education, Training and Labour market Policies*. Routledge. London
- (2000) *Report of the Ad Hoc Committee of the Whole of the twenty-third special session of the General Assembly*. United Nations. New York.
- Rittenhofer, Iris (2000), "Mainstreaming som differentieret ligefordelingspolitik." in *Kvinder, Køn & Forskning*. 2. tema: Mainstreaming.
- Saarienen, Aino (2000), "The transregional crisis centre movement in the Barents Region: Background and context on a global scale" in Saarienen, Rømer Christensen, Halsaa (eds): *Women's Movement and Internationalisation: The "Third Wave"?* Reports from the Faculty of Education 82. Oulu University.
- Thörn, Håkan (2000), "Nationalstatens kris? Ekonomiska och politiska aspekter af globaliseringsprocessen", in *häften för kritiska studier* 4. 2000. Stockholm